

MAREK FELIKS SOBOLEWSKI
(1925–1983)

Odszedł, gdy miał 58 lat, a więc będąc w wieku najwyższego rozkwitu sił twórczych i intelektualnych możliwości humanisty. Był wybitnym historykiem doktryn politycznych i prawnych, konstytucjonalistą oraz politologiem – jednym ze współtwórców tej dyscypliny. Urodził się w Krakowie, w rodzinie – jak sam pisał w oficjalnych życiorysach w latach pięćdziesiątych – drobnomieszczańskiej. Ojciec jego matki, Karol Rolle, był członkiem Rady Miasta Podgórze, w której kierował pracami związanymi z procesem przyłączenia go do Krakowa, potem był wiceprezydentem i prezydentem Krakowa, a u końca swej kariery politycznej dwukrotnie zasiadał w senacie Rzeczypospolitej. Profesor Marek Sobolewski przed wybuchem wojny zdążył ukończyć dwie klasy gimnazjum. W latach 1940–1942 uczęszczał do szkoły zawodowej, a potem pracował jako pomoc biurowa, natomiast od roku 1944 do końca wojny był zatrudniony jako ekspedient w firmie „I. Sobolewski”. Konspiracyjną małą maturę uzyskał w 1944 roku, zaś egzamin dojrzałości złożył rok później. W latach wojny i okupacji (od roku 1943) należał do Armii Krajowej i Szarych Szeregów, walczył w oddziale „Jędrusiów”. Ukończył szkołę podoficerską i podchorążówkę, otrzymując pseudonim „Światopełk”. Latem 1944 roku uczestniczył w walkach w lasach sandomierskich i kieleckich, został ranny i otrzymał dwa bojowe odznaczenia, których potem jednak nie zweryfikował. We wrześniu 1945 roku ujawnił się zgodnie z apelem Jana Mazurkiewicza „Radosława”.

438

Po odzyskaniu niepodległości podjął pracę w przedsiębiorstwie handlowym i równocześnie kontynuował naukę na Wydziale Prawa UJ, który ukończył w lutym 1948 roku, uzyskując tytuł magistra. Aktywnie pracował społecznie – był członkiem ZNMS oraz wchodził w skład Zarządu Głównego ZAMS i Prezydium Zarządu Okręgowego tegoż związku w Krakowie. We wrześniu 1948 roku został powołany do czynnej służby wojskowej, którą odbył w Oficerskiej Szkole Rezerwy. Ukończył ją jako prymus we wrześniu 1949 roku, uzyskując stopień podporucznika. Ten fakt okazał się bardzo istotny dla jego dalszych losów, otrzymał bowiem możliwość skierowania do pracy w wybranym przez siebie miejscu. Okazało się, że był to Uniwersytet Jagielloński. W styczniu 1950 roku podjął pracę w kierowanej przez Konstantego Grzybowskiego Katedrze Prawa Państwowego, a równocześnie był asystentem w Wyższej Szkole Nauk Społecznych w Krakowie.

Pod kierunkiem profesora Grzybowskiego przygotował i w 1955 roku obronił pracę kandydacką *Rola doktryny ustrojowej austromarksizmu w utwierdzeniu burżuazyjnego ustroju Austrii w latach rewolucyjnych (1918–1920)*, która z czasem ukazała się w formie książkowej pod tytułem *Rola austromarksizmu w rewolucji 1918 w Austrii*. Siedem lat po tej obronie, na podstawie rozprawy *Reprezentacja w ustroju współczesnych demokracji burżuazyjnych*, uzyskał stopień doktora habilitowanego.

Sobolewski rozwijał się na uczelni w klimacie stworzonym przez dwóch wielkich uczonych – wspomnianego Konstantego Grzybowskiego oraz Jerzego Landego. W referacie pod znamienym tytułem *Konstanty Grzybowski jako konstytu-*

cjonalista i politolog precyzyjnie scharakteryzował te cechy twórczości profesora, które ukształtowały osobowość jego wychowanka i stały się także jego udziałem jako uczonego. Wskazując na interdyscyplinarność i wszechstronność uprawianej przez Grzybowskiego nauki, uznawał, że próby oddzielania uprawianych przez niego dyscyplin, takich jak prawo konstytucyjne i szeroko rozumiane nauki polityczne oraz historia ustroju i historia doktryn politycznych, są zabiegami sztucznymi. Pisał:

Jedną z cech jego twórczości naukowej, od samego początku występującą bardzo wyraźnie i konsekwentnie, było właśnie łączenie tych zainteresowań [...], nawet gdy pisze Grzybowski o prawie konstytucyjnym, sposób ekspozycji jest socjologiczny i historyczny. Najmniej było w jego metodzie typowo prawniczego dogmatyzmu, metody formalnej, która przeważała w tym okresie w nauce prawa. Dlatego też można uważać Grzybowskiego za świadomego prekursora tej gałęzi nauki, którą dziś określa się mianem nauk politycznych.

Jerzy Lande, wybitny teoretyk prawa i uczeń Leona Petrażyckiego, zaszczyił u Sobolewskiego umiejętność budowania precyzyjnej i jasnej konstrukcji pracy naukowej oraz przeświadczenie, że nauki teoretyczne mogą być pozbawione dogmatyzmu i w odniesieniu do nauk społecznych opierać się na solidnych empirycznych i eksperymentalnych fundamentach. Formułując we wspomnianej pracy habilitacyjnej model-konstrukcję teoretyczną, mającą charakteryzować zjawisko reprezentacji w demokracjach zachodnich, zaznaczał, że model ów nie stanowi „logicznej igraszki” i wywodzi się z zebranych danych empirycznych. Poddając analizie pojęcie reprezentacji także jako zjawisko społeczne, uznawał, że kryterium demokracji jest prawna i polityczna sytuacja jednostki w procesie rządzenia.

Te obie wczesne prace, jak również cały szereg wydanych równocześnie artykułów, pozwalają na ocenę tego, jak kształtowały się fundamentalne dla uprawiania nauki przez Sobolewskiego obszary jego zainteresowań. Zajmując się czasami współczesnymi lub niezbyt odległą historią, wyznaczył swoje pole badawcze na styku trzech dziedzin: historii doktryn, prawa konstytucyjnego oraz socjologii politycznej. Każda jego praca z zakresu prawa konstytucyjnego była mocno osadzona w realiach historycznych, a każda praca z historii doktryn pokazywała uwarunkowania ustrojowe.

Nieobca była mu też problematyka historyczno-ustrojowa państw europejskich, ze szczególnym uwzględnieniem Republiki Federalnej Niemiec oraz Francji. Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza jego książka *Od Drugiego Cesarstwa do Piątej Republiki. Z dziejów politycznych Francji 1870–1958*, przez lata służąca studentom historii jako podręcznik. Jak pisał autor, miała ona „pomóc w zrozumieniu chaosu powikłanych stosunków politycznych, ich ideologii i działalności”. Umiejętnie prowadził zatem Sobolewski swoich czytelników ścieżkami francuskiej historii, widząc klucz do poznania zjawisk społecznych i ich uwarunkowań politycznych

w sprzężonych z sobą mechanizmach sytemu partyjnego i instytucji prawno-ustrojowych.

Warta podkreślenia jest wrażliwość Sobolewskiego na zjawiska stojące w sprzeczności z wolnościowym fundamentem demokratycznego porządku. W swych tekstach szczegółowo ukazywał genezę i przyczyny zagrożenia, które dotyczyło Francji oraz europejskiego ładu politycznego, a pojawiło się w latach trzydziestych ze strony marginalnych początkowo ruchów faszystowskich, w tym przede wszystkim kombatanckiego, antyparlamentarnego i nacjonalistycznego ruchu Ognisty Krzyż (*Croix de Feu*), a także narastającego faszyzmu.

Sobolewski należał również do pierwszych polskich prawników, którzy do obiegu naukowego wprowadzili problematykę państw afrykańskich. Dotyczyły jej nie tylko oparte na bardzo szerokiej bazie źródłowej opracowania szczegółowe jego autorstwa, ale i liczne próby ujęć syntetycznych. Wśród wielu artykułów poświęconych tej tematyce na wyjątkową uwagę zasługują *Drogi kształtowania się ustroju państwowego Maroka* („Studia Socjologiczno-Polityczne” 1964, nr 17).

W 1956 roku profesor Sobolewski zrezygnował z pracy na Uniwersytecie Jagiellońskim w pełnym wymiarze godzin (zachowując pół etatu) i przeszedł do Polskiej Akademii Nauk. Na uniwersytet powrócił po wprowadzeniu zasady jednoetatowości w roku 1961. Intensywnie pracując naukowo, wydał wiele pozycji, z których przed uzyskaniem profesury – co nastąpiło w 1971 roku – warto wymienić książkę *Zasady demokracji burżuazyjnej i ich zastosowanie*. Do problematyki zasad rządzących państwem będzie Sobolewski wracał przez całe życie, co znajdzie wyraz także w opublikowanych w 1983 roku *Zasadach współczesnej demokracji burżuazyjnej*. We wspomnianych pracach, precyzyjnie zakreślając pole badań, zdefiniował jednocześnie filozoficzne pryncypia kształtujące fundament demokratycznego ładu, które dostrzegał w sprzężonych zasadach reprezentacji i suwerenności ludu-narodu, mających na celu ochronę praw obywatelskich. Genezę tych ostatnich widział w myśli liberalnej i mimo że dostrzegał niedoskonałości wypracowanego w zachodnich demokracjach modelu i konstrukcji praw człowieka, potrafił docenić ich cywilizacyjne znaczenie. Tym zagadnieniom poświęcił Sobolewski także opublikowany w księdze pamiątkowej ku czci Konstantego Grzybowskiego artykuł *O pojęciu suwerenności ludu*.

W roku 1968 profesor Konstanty Grzybowski wystąpił z wnioskiem o przeniesienie Sobolewskiego do Katedry Historii Doktryn Politycznych i Prawnych, co stało się w następnym roku, a spowodowane było tym, że w tym okresie w jego pracach zaczęły dominować elementy historii doktryn.

Z czasem zainteresowania Sobolewskiego skupiły się wokół teorii partii politycznych, w której to dziedzinie był bez wątpienia najwybitniejszym w Polsce specjalistą, a także zaczęły dotyczyć zasad ustrojowych państw niesocjalistycznych. Powstała wówczas pierwsza w literaturze polskiej monografia przedstawiająca teorię partii i systemów partyjnych. Zarówno ogromny zasób zawartych w niej informacji, jak i szereg oryginalnych, wręcz nowatorskich ujęć typologicznych

spowodowały, że książka *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego* zyskała nadzwyczaj przychylne opinie recenzentów, a w plebiscycie redakcji „Nowych Książek” wyróżniona została jako jedna z dziesięciu najwybitniejszych książek roku 1974. Ukazały się dwa jej wydania, a trzecie, zmienione, profesor Sobolewski miał zamiar przygotować.

Sobolewski w badaniach nad partiami politycznymi odchodził od typowo prawniczych ujęć ustrojoznawczych, w których podstawę rozważań stanowiła analiza instytucjonalna, i wprowadzał nowoczesny – politologiczny – sposób myślenia.

Traktował partie jako narzędzie działania politycznego, uważał bowiem, że zyskały one status autonomiczny, przekraczając granice systemu normatywnego, w którym początkowo działały. Jednoznacznie określił, że to właśnie te organizacje we współczesnym świecie są podstawowymi podmiotami kształtującymi życie polityczne państw. Poświęcił się budowaniu wszechstronnej i wieloaspektowej teorii partii politycznych, budując pełne instrumentarium analityczne i w sposób prekursorski czyniąc z tych zbiorowych instytucji życia społecznego także źródło rodzących się doktryn i systemów politycznych kształtujących model państwowości. Uznawał, że teoria analizy zjawiska, jakim są partie, ma służyć poznaniu, czym te organizacje są, za pomocą jakich metod działają, jaką rolę mają do odegrania i jakie typy stosunków między nimi występują, za mniej istotne uważał natomiast ukazywanie bieżącego życia politycznego w opisywanych państwach.

W pracy poświęconej liberalizmowi w myśli politycznej XIX i XX wieku, napisanej wspólnie z Barbarą Sobolewską, uznawał (podobnie jak myśliciele-filozofowie polityczni) właśnie partie polityczne za równoprawne podmioty współtworzące tę koncepcję, system i doktrynę polityczną. Liberalizm charakteryzował w sposób lapidarny, wydobywając jego najważniejsze cechy, do których zaliczał oparcie tej doktryny na wierze w postęp i indywidualizm, preferencjach dla praw wolnościowych, akceptacji prywatnej własności, przyjmowaniu ograniczenia funkcji państwa i postulacie ograniczenia władzy aparatu państwowego. W ocenie liberalizmu towarzyszył Sobolewskiemu sceptycyzm właściwy krakowskiej szkole nauk politycznych. Przyglądając się bliższym mu dwudziestowiecznym nurtom intelektualnym w ramach liberalizmu, wskazywał przyczyny słabości tej ideologii i praktyki politycznej w dwudziestoleciu międzywojennym, wynikające z rodzących się dwóch totalitaryzmów – nazistowskiego i faszystowskiego. Opisywał ponadto uwikłania tej z gruntu wolnościowej ideologii i jej powiązanie z wielkim kapitałem oraz lęk środowisk wielkoprzemysłowych przed zagrożeniem rewolucją w stylu bolszewickim. Uznając liberalne fundamenty, będące podstawą funkcjonowania dojrzałych zachodnich demokracji, pokazywał ewolucyjny model przemian zmierzających w kierunku socjalliberalnym i próby dostosowania zasad liberalizmu do warunków charakterystycznych dla masowych społeczeństw drugiej połowy XX wieku. Charakteryzował także próby reformowania dogmatów liberalnych w ramach amerykańskiej keynesowskiej polityki New Dealu oraz za z gruntu liberalny uznawał kelsenowski dogmat o jedna-

kowym szacunku dla każdej wiary politycznej, powstającej w ramach systemu demokratycznego. Ukazywał, jak widzą i pojmują pluralizm, demokrację oraz społeczeństwo otwarte filozofowie i socjologowie mieszący się w nurcie myślenia liberalnego, tacy jak Karl R. Popper, Walter Lippmann, Raymond Aron czy Ralf Dahrendorf, uznając również jako podmiot zbiorowy niemieckich liberałów (*Freie Demokratische Partei*) i zamieszczając fragmenty dokumentów programowych tej partii z 1971 roku.

Z powstałych w tym okresie prac o charakterze historycznym warto zwrócić uwagę na następujące opracowania: *Historia współczesnych doktryn politycznych – próba systematyzacji* („Czasopismo Prawno-Historyczne” 1973, nr 1), *Jak pisać historię partii politycznych* („Historyka” 1975, t. V), *Historyczne ujęcie zjawisk politycznych* (w: *Metodologiczne i teoretyczne problemy nauk politycznych*, Warszawa 1975) oraz artykuł *Z problematyki teorii i metodologii historii doktryn politycznych*, opublikowany w tomie VI (1976) „Historyki”, z której redakcją był związany przez wiele lat.

Próby poznania i zrozumienia mechanizmów rządzących państwem oraz pojęcia i istoty władzy towarzyszyły Sobolewskiemu w całej drodze naukowej. Starał się tę problematykę usystematyzować i w klarowny sposób przekazać studentom w pracy *Podstawy teorii państwa*, wydanej pośmiertnie w roku 1986. Miała ona charakter politologiczny, a nomenklatura socjologiczna płynnie przenikała się w niej z aparatem pojęciowym i metodologicznym właściwym nauce prawa. Rozważania w niej zawarte kończyły się refleksją nad totalitaryzmem. Autor definiował go jako cechę władzy państwowej, która zawłaszcza wszelkie dziedziny życia społecznego, nie pozostawiając jednostce żadnego pola do swobodnego działania. Z właściwą sobie przenikliwością stwierdzał Sobolewski, że każdy reżim państwowy może przyjąć formę totalitarną, a wyjątkiem jest tu tylko państwo liberalne, ponieważ jego fundamentalną zasadą jest ochrona jednostki przed ingerencją władzy państwowej.

Późne prace Sobolewskiego cechuje oryginalność ujęć oraz niezwykła zdolność do syntezy i ukazywania konstrukcji modelowych, a także klarowność wykładu i erudycja. Pisane są one nader zwięźle, charakteryzuje je nadzwyczaj logiczna budowa, zaś omawiane problemy są w nich ukazywane w sposób jasny i szeroko udokumentowany. Rzetelność warsztatu naukowego i poszukiwanie nowych, ważnych, a często kontrowersyjnych tematów, mających wielką wartość inspirującą, spowodowały, że jego nazwisko funkcjonowało również poza granicami Polski. Publikował wiele za granicą, zapraszany był też z wykładami i referatami na liczne konferencje międzynarodowe, m.in. do USA, RFN, Francji, Austrii i Związku Radzieckiego. Jego dorobek naukowy stanowi zwartą całość, w której ukazane są rozmaite aspekty funkcjonowania burżuazyjnych systemów politycznych, poczynszy od mechanizmu reprezentacji, przez zasady demokracji burżuazyjnej, analizę systemów partyjnych, skończywszy na głównej ideologii burżuazyjnej – liberalizmie.

Sobolewski podejmował ponadto próby oceny otaczającej go rzeczywistości politycznej. Gdy ze względów cenzuralnych nie mógł tego czynić jawnie, przemyslenia swe publikował jako Karol Grappa w wydawnictwach bezdebitowych. Nigdy nie odchodził od wypracowanych metod badawczych. Zachowując chłodny dystans i posługując się syntetyczną naukową formą wypowiedzi, poruszał problematykę mu współczesną. Na uwagę zasługują przypomniane przez Michała Jaskólskiego i Krystynę Chojnicką w zbiorze pism Sobolewskiego *Pisma nieznanne i rozproszone prace – Obywatele w stanie wyjątkowym i O granicach reformowalności systemu komunistycznego*. Aktualnie brzmią jego tezy o skłonnościach Polaków do anarchicznej demokracji przy równoczesnym oczekiwaniu silnej władzy i lokowaniu oczekiwań oraz tęsknocie do silnego przywódcy – męża opatrnościowego. Do refleksji skłania jego teza o silnie zakorzenionej społecznie zasadzie prymatu postaw słusznosciowych ponad legalistycznymi. Niemal profetycznie dostrzegał także we współczesnej mu solidarnościowej opozycji rodzącą się, a sprzeczną z wcześniejszymi doświadczeniami historycznymi tolerancję dla poglądów przeciwnika politycznego i zdolność do zawierania kompromisów. Władzę komunistyczną uznawał jednoznacznie za niepoddającą się procesom demokratyzacji oraz opartą na rządach biurokratycznego i partyjnego *establishmentu*, które prowadzi do zredukowania społeczeństwa do roli prostego odbiorcy instrukcji.

Sobolewski podchodził do nauk politycznych w sposób nowoczesny. Równocześnie uosabiał ciągłość krakowskiej myśli prawno-politycznej, której towarzyszył przedwojenny etos uprawiania nauki i charakterystyczne dla środowiska Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego tworzenie ciągłości międzypokoleniowej, opartej na relacji uczeń–mistrz. Doceniał tę tradycję i czuł się w jakiejś mierze jej częścią. W rocznicowym artykule, napisanym z okazji sześćdziesięciolecia odzyskania przez Polskę niepodległości, sformułował pojęcie krakowskiej szkoły nauk politycznych. Odnosił je do tradycji intelektualnych jej twórców, profesorów Wydziału Prawa UJ – Michała Rostworowskiego, Aleksandra Włodzimierza Czerkawskiego i Władysława Leopolda Jaworskiego oraz tworzonych przez ich środowisko szkół – Polskiej Szkoły Nauk Politycznych (PSNP, 1911–1914) i Szkoły Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego (SNP UJ, 1920–1949). Podkreślał, że wykładowcą przedwojennej SNP UJ był Konstanty Grzybowski, a tworzone przy jego udziale UJ Studium Nauk Politycznych, a następnie Instytut Nauk Politycznych (INP) niosły w sobie dziedzictwo tej przeszłości. Pisał, iż „można powiedzieć wprost, że na przestrzeni lat ukształtowała się na Wydziale Prawa UJ jakby nowa krakowska szkoła nauk politycznych, niezwykle wyczulona na sprawy bieżącej polityki państwa, autorytetu państwowego i kultury obywatelskiej”. Tak rozumiał wzorce uprawiania nauki w ramach INP, uznając, że wywodziły się one bezpośrednio z tej tradycji, a oparte były od początku na ścisłym, rzeczowym i naukowym podejściu do zjawisk polityki.

Sobolewski był również aktywnym organizatorem życia akademickiego, między innymi w latach 1972–1975 pełnił funkcję dziekana Wydziału Prawa i Ad-

ministracji. Za jego kadencji dokonano rozbudowy wydziału, to znaczy wprowadzono czteroletnie studia administracyjne i zainaugurowano studia z zakresu nauk politycznych. Po zakończeniu kadencji objął stanowisko dyrektora Instytutu Nauk Politycznych, którym kierował do roku 1971. Skupił wokół siebie szerokie grono uczniów, z których trzech doprowadził do habilitacji. Miał olbrzymi talent dydaktyczny, a jasność wykładu, śmiałość w formułowaniu sądów i życzliwe podejście do młodzieży spowodowały, że prowadzone przez niego seminarium cieszyło się powodzeniem wśród wielu osób nie tylko z kręgu uniwersytetu – przyjeżdżali na nie bowiem doktoranci z całej Polski.

W nawale pracy naukowej i dydaktycznej zawsze miał czas na pracę społeczną. Był aktywnym działaczem Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, w którym pełnił m.in. funkcję wiceprezesa zarządu głównego i przez wiele lat był prezesem Oddziału Krakowskiego PTTK. Był także delegatem Towarzystwa w Alliance Internationale de Tourisme i przewodniczącym jego komisji pieszej, przewodniczył Komisji Turystyki Górskiej ZG PTTK, był redaktorem naczelnym „Wierchów”. Oprócz tego aktywnie działał w Towarzystwie Przyjaźni Polsko-Francuskiej, na którego czele stał przez wiele lat, a także w Towarzystwie Polsko-Austriackim. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych i w latach 1965–1967 pełnił w nim funkcję wiceprezesa zarządu głównego; należał również do Polskiego Towarzystwa Historycznego, a tuż przed śmiercią otrzymał wiadomość o nadaniu mu członkostwa The American Political Science Association. Był członkiem wielu rad naukowych, m.in. Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (na którego zlecenie wykonywał liczne ekspertyzy) oraz Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Przez kilka kadencji był także członkiem Komitetu Nauk Prawnych i Komitetu Nauk Politycznych Polskiej Akademii Nauk. Otrzymał tytuł Zasłużonego Nauczyciela PRL oraz został odznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski i Medalem Komisji Edukacji Narodowej.

Profesor Sobolewski był człowiekiem i uczonym, którego życie i twórczość cechowały z jednej strony gruntowna znajomość metodologii i filozofii prawa, a z drugiej empiryczne podejście do zjawisk społecznych. Towarzyszyło mu poczucie realizmu, badawczy sceptycyzm, zdolność do syntezy oraz – o czym warto pamiętać – szacunek dla praw człowieka i ogromne wyczulenie na wszelkie przejawy zainfekowania porządku demokratycznego autorytaryzmem.

BIBLIOGRAFIA

- Bobińska C., *In memoriam: Marek Sobolewski*, „Historyka” 1983, t. XIII.
Karp J., *Marek Feliks Sobolewski (1925–1983)* [w:] *Konstytucjonałiści polscy 1918–2011. Sylwetki uczonych*, red. A. Szmyt, P. Sarnecki, R. Mojak, Warszawa 2012.

- Majchrowski M., *Marek Sobolewski (24 IV 1925 – 7 V 1983)*, „*Studia Historyczne*” 1984, z. 1.
- Olszewski H., *Marek Sobolewski 1925–1983*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 1984, t. XXXVI, z. 1.
- Sobolewski M., *Konstanty Grzybowski jako konstytucjonalista i politolog*, „*Zeszyty Naukowe UJ. Prace z Nauk Politycznych*” 1973, z. 4.
- Sobolewski M., *Krakowska szkoła nauk politycznych*, „*Echo Krakowa*” 1978, nr 249.
- Sobolewski M., *Pisma nieznanne i rozproszone*, red. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003.
- Zakrzewska J., *Marek Sobolewski*, „*Tygodnik Powszechny*” 1983, nr 29.
- Zakrzewski W., *Marek Sobolewski 1925–1983*, „*Państwo i Prawo*” 1983, z. 9.

Jacek M. Majchrowski